

М. ШАПОВАЛ, SDr

український соціологічний інститут в Празі

СУСПІЛЬНА БУДОВА

ЦІНА 3 Кч.

ПРАГА — УЖГОРОД

1 9 3 6

М. ШАПОВАЛ, SDr

український соціологічний інститут в Празі

СУСПІЛЬНА БУДОВА

ПРАГА — УЖГОРОД

1 9 3 6

*Друкарня «Свобода»
в Ужгороді.*

Вступ.

Коли українець бачить кілька людей разом, то називає їх одним словом — гурт. Іноді назве й якесь число худоби »гуртом«, але вже на постійний гурт худоби, що разом пасеться, скаже »череда«, на такий гурт овець скаже »отара«, на гурт коней (і птахів) скаже »табун«. Отже в нашій мові одріжняються де-які гурти тварин і для їх є окремі назви.

Подібно, але далеко складніше одріжняємо гурти людські і маємо багато окремих назвищ: одні є українські, як наприклад — спілка, товариство, брацтво (чи сестрицтво), військо, село, місто, держава, громада, суспільство, народ, або й не українські, що вже принатурені в українській мові слова: армія, партія, нація, паравія, фабрика, синдикат і ин. Отож ми одріжняємо такі гурти людей і даємо їм різні назви, але всі їх разом називаємо суспільство.

Наук про окремі суспільні гурти і суспільне життя є чимало, наприклад: є наука про державу (державознавство), про націю, про військо, про мову, про право, про господарство, про мистецтво, про релігію, про письменство, про минувшину суспільства (історія) і т. д., а також є наука про ціле суспільство. Ця наука називається чужим словом соціологія.

Оце слово »соціологія« складається з двох частин: перша »соціо« взято з латинської мови, де воно виведено од слова *societas* (значить: суспільство), а друга частка »логія« виведена з грецької мови, де є слово »логос«, котре значить наука або слово. Ось так і зтулено з двох слів одне слово »соціологія«, котре означає »наука про суспільство«.

По нашому можна-б сказати »громадознавство«, але ж це не пасує, бо громадознавство є наука лише про село, про місто і про державу (це три громади), а в суспільстві є ще багато всяких людських гуртів та

скупин. Отже треба, щоб була вища наука про все суспільне життя і ширша назва для цієї науки. Така наука є соціологія.

Всякий окремий предмет, всяку в нім зміну, а також кожну подію, навіть найменшу, наука називає явищем тому, що воно ніби з'являється перед нами, впадає в око, або ми чуємо його слухом, чи смаком, чи намацуємо. Загалом, усе те, що ми сприймаємо, називаємо явищем. Суспільне життя ми так само сприймаємо і пізнаємо — отже кожна людина, чи гурт людей, кожна подія з людського життя є явищем.

Щоб пізнати, що таке суспільство, будемо досліджувати окремі його частки або явища. Що ми бачимо перше в суспільстві? Бачимо людей. Потім бачимо, що вони щось роблять між собою або якимось відносяться одно до одного, виявляють чинності (акції) один до одного. Придивляючись пильніше, бачимо, що кожна акція має якусь причину, цеб-то якась сила змушує людину до чинності, значить діють якісь чинники, а з того всього виходять якісь наслідки, вироби, які ми всі разом назвемо витворами.

Так що не так воно легко пізнати суспільні явища, бо треба знати передовсім людей, їх чинності (акції), їх чинники і їх витвори. Аж як все це пізнаємо відкриємо звязок поміж тим всим, відкриємо звязок поміж людьми, то хіба аж тоді будемо знати загалом, що таке суспільство і що таке окремі події чи явища суспільного життя.

Щоб розуміти якесь явище, то треба його розібрати на частки, подивитись, як одна частка припасована чи звязана з другою, яку роль грають частки і що з того виходить. Скажім, до прикладу, що хочемо пізнати годинник. Яким способом це зробимо? Не инакше, як розберемо чи розкладемо його на частки: коліщата, цвяшки, пружинки, то-що, побачимо що й до чого пасує, як чіпляються коліщата зубцями одно за одне і тоді зрозуміємо весь устрій годинника, як його зроблено і як він рухається, чи — коротко сказавши, який його механізм. Значить, щоб пізнати, то треба розкласти, розібрати. Але, розібравши, треба потім скласти і подивитись, як звязано частини між собою і як вони спільно діють. Тоді вже скажемо, що знаємо. Так наука і робить. Вона розбірає і складає всяке явище.

Значить треба тямити, як то робиться. Не всякий розбере і складе! Знаємо таких, що й двох слів до купи не складуть, а через те і звемо їх темними, неосвіченими. А вже коли навчиться розбірати (розкладати) і складати, то кажемо, що то робить знавець. Наука загалом є знавецький розбір явищ. Отой спосіб, яким науково розбирається і складається річи і явища, зветься науковим шляхом до істини або методом.

Який же це спосіб? Ми вже сказали: один спосіб є розбирати, розкладати; в науках він зветься одним словом: аналіза, цеб-то розкладання, а другий є навпаки: складання або синтеза. Отож головні способи наукової праці є аналіза і синтеза.

Тому, що річи і явища є дуже різні, то через те різно можна розкладати (аналізувати) і складати (синтезувати). На те треба практики, щоб навчитись легко і швидко розбирати явища.

Коли хочемо зрозуміти суспільне життя, то не інакше мусимо робити, як пильніше глянути на людські відносини, розібрати їх і подумати, що воно й до чого. Ми сказали, що суспільне життя є явище. А що в нім з'являється насамперед? Ми якраз вже зробили перший розбір і сказали, що суспільне явище розкладається на такі частини: люди, їхні акції, чинники і витвори. Це і є перша наша аналіза (розкладання) суспільного явища. Але зразу бачимо, що цього мало. Треба ближче поглянути на першу частину соціального явища людей, чи всі люди однакові, в чім є спільність, а в чім різниця. Бачимо, що є люди старі й малі, жінки й чоловіки, різні раси (породи) і різні потреби в їх, взагалі є різні прикмети (або ознаки), по яких одріжняємо людей. Значить, щоб пізнати людину, то треба поглибити аналізу, цеб-то означити прикмети.

Потім розберемо другу частину соціального явища: чинність людей (їх акції): розібравши, побачимо, що дуже багато буває різних акцій. І причин багато або чинників. І наслідків або витворів багато. Значить треба нам терпеливо по черзі переглянути те все, подумати, звести до купи, чи як то кажуть — вивчити. А всі висновки з такої нашої праці і будуть наукою.

Отож вивчимо людину, як суспільну одиницю, перегляньмо суспільне життя, то значить — діяльність людей (акції або відносини), дослідімо чинники суспільного життя, а також витвори того життя (чи добрі чи недоб-

рі), то це й буде наука про суспільство або одним словом — соціологія.

Соціологія вивчає суспільство: яке воно є, яке було і яке напевне буде. Коли ми це будемо знати, аж тоді нам легко буде сказати відповідь на таке питання: як треба зробити, щоб досягти своєї мети, якої бажаємо?

Вчений знавець суспільного життя називається соціолог, а той, що знавецькі і з хистом прикладає соціологічну науку в громадському житті — є вчений політик.

Розуміється, є й невчені політики, але ви самі гаразд знаєте українську приказку: за вченого десять невчених дають, тай то не беруть. Треба одріжняти науку від політики. Наука розбирає те, що є, чи було, чи напевно буде, політика ж говорить про те, чого кому бажається і як його досягти. Політичних наук є чимало, бо люди чимало чого хочуть і всякі мають відносини, тому й говорять »державна політика«, »класова політика«, »партійна«, »міжнародня«, »церковна« і інша політика. Як бачите, наука пізнає те, що є, було або напевно буде, а політика добивається того, що лише бажається; тому наука є однакова для всіх, а політика буває ріжна, бо ріжні бажання людські. Нема де правди діти, а треба сказати, що наука про суспільство, як прочитаєш кілька книжок, здається не однаковою — той говорить одно, а той друге. Це йде з того, що люде змішують політику з наукою і часто під видом науки подають політику, подають не те, що справді є, було чи буде, а те, чого їм кортить. Вчена людина зуміє легко розібрати, де є наука, а де політика, а не вчені плутаються і тому їх часто дурять; скажуть їм ніби про »науку«, а то справді є політика.

Це показує, що все таки є якийсь звязок між наукою і політикою. Так, він є. Наука про суспільне життя є разом з тим наукою і про людські бажання і як досягати певної мети. І те й друге є людське. Політика мусить користатися з правил науки і тоді політика буде ліпша.

Все людське знання тепер добувається з двох джерел: або з науки або з практики, але першим джерелом науки була практика. У культурних народів знання добувається разом і з науки і з практики. Культурні народи живуть державно-організовані, мають і науку про

державу і державну практику, тому у їх є чимало людей, що вміють науково вести політику.

Он в Америці 600 університетів і там що-дня тисячі професорів навчають молодих людей, хлопців і дівчат, науки соціології і політичних наук. Через те Америка культурна, заможна, росте, аж гуде. А у нас нема жадної школи, де українські професори навчали-б нашу молодь і соціології і політики. Тому наші люде не знають науки про суспільство ані з школи, ані з практики, бо й держави своєї не маємо і тому не маємо доброї політичної практики. Через те українська політика слабенька, недотепна, млява. А нетямуща, темна людина не може бути активною — сидітиме пеньком, не розуміючи, що навколо неї робиться. Майже цілий наш народ темний, неосвічений, навіть не чув, що є така наука соціологія і що є можлива наукова політика.

Тепер щойно на радянській Україні в школах подають науку про суспільство, а на еміграції в Празі українські вчені і письменники в р. 1925-му створили Український Соціологічний Інститут, в якому досліджують суспільні явища та вчать політику науковим способом. Отже у нас це почалось недавно, а в культурних народів уже давно розвивається наука про суспільство і є багато книг наукових про це. У нас таких книжок дуже обмаль, та й то більше про політику, а майже нема вищої науки про суспільство (соціології). А без доброї науки про суспільство не може бути доброї політики.

Отож я і взявся, щоб подати для українських людей засади науки про суспільство і про політику. Для цього треба буде викласти про всі частини суспільного явища, а власне:

1. Суспільна будова — тут скажемо про те, що таке суспільство та з яких частин воно складається — які в нім гурти і скупини є, як вони зложені, як називаються, (гурти, скупини, громади, класи, верстви то-що);
2. Громади — тут скажемо докладніше про самі громади — село, місто і державу, бо якраз наука про громади вияснює краще, в чим є лихо України;
3. Чинники суспільного руху — тут розповімо про ті рушійні сили, що спричиняють суспільний рух, звязок між людьми;

4. Суспільний рух — це вже буде наука про діяльність людей чи »суспільне життя«, як воно рухається;
5. Суспільна культура — тут буде наука про витвори суспільного руху і яку роллю вони грають в суспільстві (мова, техніка, право, мораль, господарство, наука, література і ин.), цеб-то як витвори обертаються в чинники і роблять людей культурними;
6. Суспільні хиби — тут наука також про витвори суспільного руху, але про шкідливі для людей (хвороби, злидні, злочини, гніт, визиск, темнота і ин.);
7. Засади суспільної політики — це буде наука про поборювання лиха в суспільстві.

Як це будемо знати, то знатимемо все головне про всяке сучасне суспільство. Ось це й буде загальна наука про суспільство, але нам в першу чергу треба знати про Україну! Щоб взнати добре суспільний стан України, то треба попередити знати взагалі, що таке суспільство, а потім вже дослідити Україну: як збудоване суспільство, що живе на українських землях, як воно діє, які з того виходять добрі витвори (культура) і які хиби. Отак пізнавши Україну, тоді вже легко нам буде накреслити засади української політики.

Як це все переглянемо, дослідимо, знавецьким способом розберемо і складемо висновки, то можемо тоді собі сказати, що знаємо: 1) загальну соціологію або науку про світове суспільство і 2) науку про окрему частину світового суспільства, якраз про Україну — і цю науку вже назвемо: конкретна соціологія або навіть коротко: Соціологія України (на зразок того, як є географія України, історія України і ин.).

Все разом буде, яко підручник для суспільної праці кожному, хто хоче не по верхах літати в політиці, а таки справді щось розумно і з розмислом робити, будувати.

Суспільна наука велика, отож скільки книжок про неї написати і хто яку напише — то вже не діло письменника: про те подбає видавництво, та й... читачі. Коли захочуть справді знати, то підможуть видавництво, щоб воно видало більше докладних книжок про кожне питання.

Тому що наші книжечки про суспільство в українській мові майже перші, то не так воно легко пробивати шлях, а тому можуть трапитись недогляди і помилки. Щож: краще хоч з помилками, але таки почати вчитись, ніж сидіти без помилок і без науки в темноті.

II. Суспільна людина (осібняк).

Людини по-за суспільством не може бути вже тому, що вона з'являється на світ в маленькому суспільстві, що зветься родина. Родина її вигодує, навчить мови, з мовою дасть певне пізнання світу, навчить працювати, здобувати собі хліб насущний та обертатися між людьми.

Людина є істота суспільна споконвіку.

З природи людина виходить наділена здібностею жити суспільно: хоч мови вивчається згодом, але вже родиться з таким горлом, в якому виробиться згодом здібність говорити. Мова є найважливіше знаряддя зв'язку людини з людиною, але є ще й інші способи для виразу людського стану — миги, рухи, жести, які мають кожне своє значіння в свідомості, а тому людина людину може розуміти.

Розуміння — то вже виробляється в суспільстві, бо без суспільства не можна пізнати значіння слів, зформувані думок. Коли людина обертається десь далеко від нас, в іншому суспільстві, то у неї буде інша мова, цеб-то інші значіння звуків. Отож мова є показником, до якого суспільства належить людина.

Так само з природи людина одержує способи, як вражати іншу людину, як робити на неї вплив. Осібняк має прилади, щоб одержувати вражіння зовні:

має очі, якими бачить простір, форму предметів і може розділити світ на частини, себ-то пізнати; ситківка ока може приймати до $3\frac{1}{2}$ мільйонів різних подразнень від світла;

має вуха, якими чує звуки і одріжняє їх висоту — чи »тонкі« вони чи »товсті«, а загалом одріжняє повні тони і пів-тони (собака одріжняє і чверть-тони!); основних тонів людський голос має 5 та ще 2 пів-тони, отже ніби 7 ступнів звуку, але людина може піднімати голос від баса вгору аж майже на три октави. І з цієї здібности виходить вся краса виразистої мови і спів, багатства якого не вичерпаєш. Ухо людське має в собі та-

кний пристрой, що може одріжняти більше 20000 різних звуків.

Смакові пристрої в роті, через які можемо відріжняти ті речі, що нам потрібні (їстивні) від шкідливих.

Нюхові пристрої в носі відріжняють приємні і неприємні запахи.

На шкірі маємо багато таких кінцівок, якими одріжняємо шорсткі і гладенькі предмети (намацальне почуття), холод, тепло, давління, біль.

Цілим тілом відчуваємо, напр. рівновагу, хоч пристрой для цього влаштований в усі. Так само в тілі маємо (у м'язах, сухожиллях то-що) почуття ваги і рухові звички. Є ще органічні почуття, цеб-то ми відчуваємо всі потреби, що уможливлують нам життя (дихання, голод, розмноження, спорожнювання то-що).

Як з окола, так і з середини ми наче озброєні всякими приладами, пристроями, апаратами, що нам служать знамениту службу: дають змогу влаштуватися на світі, рухатись в природі поміж різними тілами і відчувати, що нам треба, що нам добре, що шкідливе. На нас все оточення наше робить вплив, а ми на його відповідаємо нашими пристроями, цеб-то природа і люде на нас роблять акцію, а ми відповідаємо реакцією. Ми самі також робимо акцію на все, що нас оточує, а наше оточення реагує на наші акції. В науці прийнято називати вплив на нас з окола (зовні) подразненням, котре сприймається чи очима, вухами, нюхом, смаком, шкірою (намацання, тепло, холод, біль, давління), чи всим тілом (рівновага і ин.). Подразнить нас щось, а ми його сприймаємо, цеб-то одержуємо вражіння, потім відповідаємо словом, рухом, жестом і ин., якось тримаємось, якось поводимо себе. Отож всі наші акції і реакції зветьмо загалом одним словом — поведінка.

Поведінку людську виучують різні науки: поведінку осібняка виучує психологія (від слова грецького »психе« — значить »душа«), а поведінку людей в гурті виучує соціологія.

Щоб розуміти гуртову або суспільну поведінку людей, то треба попереду добре знати поведінку осібняка, а то значить, що соціологію вчити без психології неможливо, бо багато не будемо розуміти в суспільному житті, коли не знатимемо попереду науки про поведінку окремої людини.

Щоб наш виклад був зрозумілий, то ми згадуємо і наводимо з психології де-які відомости, потрібні для зрозуміння суспільного життя.

Що людину рухає в житті — це передовсім її потреби. Кожний людський осібняк має вроджені потреби, які мусить заспокоїти, щоб жити. Ці потреби, як важні спонуки, женуть людину до праці, діяльності, взаємин з іншими людьми, і так твориться суспільне, гуртове задоволення потреб. Суспільство, яко співжиття людей, є неминуче і необхідне.

Ріжні учені досліджували, які є головні потреби людини і по-ріжному їх ділили. Над тим працювали англійські учені (напр. Мак Даугол), американські (Роос, Л. Уорд, Джемс), італійські (Парето), бельгійські (Де Грэф), російські (Лавров, Тахтарев, Сорокін) і українські (Шербина, Дністрянский), а всеж до однієї думки не дійшли. Але з того всього можна виснувати, що головні людські потреби є такі:

1. потреба розмноження людей (поголівна потреба, материнство-батьківство),
2. потреба живлення, задоволення голоду, спраги і інші природні потреби — дихання, спорожнювання то-що,
3. потреба пізнання,
4. потреба захисту осібняка від ріжних небезпек (природніх і суспільних),
5. потреба гуртового, суспільного захисту людського роду,
6. потреба діяльності,
7. потреба розваги,
8. потреба спочинку.

Безліч практичних потреб людини, про які ми турбуємося що-дня, можна звести до тих головних вроджених потреб. І ці головні вроджені потреби є постійними, вічними рушійними силами, що живуть в нутрі людини, як властивости її тіла. Ці потреби є головні чинники людської поведінки. Яка з їх важніша або найголовніша? Очевидно, що кожна, бо не задовольниш потреби розмноження, то й людства не буде і суспільство пропаде; те саме станеться, коли не задовольниш потреби живлення; далі, не можна собі уявити людей, коли б вони не могли заспокоїти потреби пізнання, або коли б осібняк не захищав своє існування від небезпек або коли б

люде не збивалися в гурти і разом не захищалися або не працювали, або коли б не мали жадних розваг чи не спочивали.

Задоволення всіх потреб разом забезпечує наше існування, наше життя, а коли якась потреба занедбана, то людина гине. Де-які учені кажуть, що всі потреби можна звести до однієї — до живлення, а вона задовольняється через господарство. Ось через те ці вчені думають, що господарство є найперша і найголовніша сила і що вона рухає всім суспільством. Такий погляд поширюють комуністи і соціал-демократи (їх разом називають марксистами тому, що вони йдуть за думкою одного ученого, Карла Маркса).

Але, як ви бачите і зважуєте, то виходить, що всі потреби не зведеш до одного живлення (до господарства). Хіба любов те саме, що голод і спрага? Або потреба пізнання, або розваги, або спочинку, або самозахисту чи гуртового захисту? Ні, кожна ця потреба діє окремо, як непереможна сила, через те одна людина (осібняк або індивід) лучиться в різні товариства, в різні спілки залежно від того, яку потребу люде задовольняють через ту чи іншу спілку.

Через різні вроджені потреби повстають різні спілки людські. Ми це далі побачимо виразно. Людина, вставши в-ранці і аж поки ляже спати, перебуває в різних спілках: то в родині, то в школі, то в церкві, то в кооперативі, то на зборах партії, то на фабриці, в бюро, в полі, то на засіданні професійної спілки, то на забаві, на зборах наукового товариства і т. д. і т. д.

І кожна потреба буває іноді дужча за життя: чи мало осібняків себе вбиває або інших через незаспокоєну потребу розмноження («любов», «кохання»)? Чи мало людей те саме роблять через незаспокоєний голод? Чи мало вмирає тих, що хочуть заспокоїти потребу пізнання («мученики науки» і ин. — хіба голод жене багатьох людей літати тепер через океан на літаках? Якраз це роблять люде не через «економічно-господарські» інтереси, бо ці люде не голодні, а ситі). Хіба потреба спочинку є «господарська» або потреба людам ходити молитись богові чи Марксові, чи Шевченкові?

Всі балачки про одну головну потребу і про одну головну суспільну силу, яка ніби то одна-єдина вертить весь суспільний механізм, є не наукові. Їх наука збила. Це ми далі побачимо ще виразніше.

Що суспільство поділяється на багато різних гуртів, спілок, товариств, скупчень, громад, держав, народів, класів і т.д. — це кожний знає. Але чому виникає поділ людей на різні гурти? Це коріниться, як в зовнішній природі, так в людській натурі (в потребах) та в суспільних впливах.

Погляньмо на осібняків і побачимо, які між ними є різниці:

I. Передовсім різниці фізичні (тілесні):

1. Антропологічні (різні породи або раси: є 4 головних раси та багато під-рас).
2. Поголівні чи полові породи (чоловіки і жінки).
3. Вікові — одріжняємо дітей (малих, середніх, старших), підлітків, юнаків, дорослих, підстаркуватих, старих.
4. Фізіологічні, тоб то таки, що залежуть від того чи іншого стану органів нашого тіла. Вчені фізіологи вказують, що є більш 50 типів людей, — залежно від діяльності їх внутрішніх органів чи від стану їх здоровля.

II. Різниці психологічні, цеб то різниці в здібностях і набутому досвіді:

1. Розуму (ми одріжняємо людей: ідіотів, дурнів, слабоумних, здібних, розумних, талановитих, геніяльних).
2. Почуття: одріжняємо нечутливих, чутливих, вражливих, темпераментних, екзальтованих.
3. Воління (бажання): безвольні, слабовольні, волеві (настирливі, тверді, непохитні), завзяті.

III. Різниці в суспільному становищі або соціальні.

Головніші різниці тут такі:

1. Професійні — фізична праця, розумова праця, суспільна професія (напр. селянин, купець, учений і ин.), технічна професія (косарь, молотник, дроворуб і ин.);
2. Соціальна ранга — керуючі, помічно-керуючі, підлеглі;
3. Мовні — дуже багато різних мов;
4. Маєткові — різні степені заможности (бідні, забезпечені, заможні, багатирі);

5. Правові — різні степені прав (безправні, обмежені правно, привілейовані);
6. Територіяльні — тутешні, свої, чужі, далекі;
7. Державні — належуть до різних держав;
8. Партиїні — належуть до різних партій;
9. Культурні — вчені, освічені, малоосвічені, темні, дикі;
10. Релігійні — віруючі, байдужні, безвірники;
11. Інші різниці — мистецькі, технічні і т.д.

Ось ми лише перерахували головні три групи різниць (фізичних, психологічних і соціальних), а вже підгруп дуже багато і дальших розділів ще більше.

Проф. Лазурський в своїй книзі «Класифікація осібняків» дав трохи інший розподіл по вдачах людей на 3 типи:

вищий тип — це ті люде, що все скоряють собі, панують над оточенням завдяки своїм здібностям і роблять на його вплив — переробляють його;

середній тип — це такі, що роблять вплив на оточення і разом підлягають його впливові;

низчий тип — це такі, над якими панує оточення і переробляє їх, як хоче.

Одні різниці є вроджені, а другі штучно-вироблені. Яке значіння мають всі вищевказані різниці людські? Всі разом вони ведуть до того, що люде мають різну силу впливу на оточення, різну відпорність супроти оточення, а через те між людьми взаємне притягання не однакове, тому й різні гурти та скупини творяться.

Різниці коріняться в осібнякові (чи вони вроджені і незмінні, чи придбані і змінні — однаково), а тому суспільна організація дуже різноманітна. Ця властивість осібняка (неподібність між людьми) називається умовно поліморфізмом, що значить — різноформність, многовдачність. Поліморфізм є й між тваринами, особливо напр. у так званих «суспільних тварин»: комахні, бджіл, термітів і ин. Тут поліморфізм зайшов так задалеко, що одна порода тварин має в собі різні гурти зі змінами в будові тіла: одні, що лише родять, другі, що лише запліднюють, треті — лише робітники, четверті лише «жовніри» і т.д. (Люде анатомично — будовою тіла — однакові, а тому про фізичний поліморфізм що-до людей говорить умовно, зате соціально-психичний поліморфізм людини великий).

Зважте тепер всю вагу різниць між людськими осібняками! Одні різниці є природні і не змінюються (напр. поголів'я (ще кажуть «стать»), вік у даний момент, раса в даний момент), другі — змінюються (вік, раса змінюється через поголівне перехрещування), треті є придбані вже з практики (а не з роду) і змінюються, але всі різниці разом спричинюють ріжну силу притягання між людьми і тому виникають ріжні гурти, спілки, товариства суспільства!

Значить, ріжні потреби, ріжні влачі, ріжні суспільно-виховані звичні прикмети — ось що лежить в основі ріжного гуртування людей. Через те ріжні акції і реакції між людьми, ріжні впливи, взаємини й нарешті — ріжні типи людей.

Хоч як ми коротко виклали про осібняка, але ви вже бачите, що наука про людину дуже цікава і що без цієї науки ми не зможемо багато чого зрозуміти в суспільному житті. Спитайте себе: чи ви думали про це? Чи розбирали ці питання про людину? Як що не розбирали, то чи могли ви правильну думку висловити про людське суспільство? Отим-то й ба!

Селяне й робітники через те й пасивні, полохливі перед життям, що вони знаходяться в низчих гуртах суспільства і зовсім не знають про причини розподілу між людьми і про скасування розподілу. Не знають, який розподіл є вроджений, а який придбаний, який не можна усунути, а який можна. Коли ж ми передумаємо добре форми і засади поліморфізму осібників, то тоді визнаємо, що і як можна змінити законами, що і як змінити вихованням, як і куди простувати в політиці, в науці і т.д.

Ми далі це побачимо ще ясніше, але вже й тепер можна сказати, що для пізнання людини мусимо знати такі науки: антропологію, анатомію, фізіологію і психологію людини, а на основі того всього легше підійдемо до зрозуміння науки про суспільство або соціології.

Легко сказати — вивчити ті науки, а чи є в українців книжки про це? Нема або дуже мало. Чому нема? Звідки і як збудуємо таку науку про осібняка і про суспільство? Знов же таки скажемо: це все пояснить нам наука соціологія, коли ми не пожаліємо сил на її вивчення.

Тепер поглянемо як гуртуються осібняки, але перед тим кілька слів про суспільне життя рослин і тварин.

III. Гуртування в царстві рослин і тварин.

Коли поглянемо навколо себе на природу, то вже бачимо, що й тут істоти живуть гуртами. Ось хоч би рослини. Бачимо, як одна порода росте разом: сосновий бір на пісках, лоза над водою, вільха на вохкому ґрунті, ялина. Дуброва, осичняк, березняк, буковина і т. п. — це все назви таких лісових суспільств. Луки, степи, полонини — це не лише назви земної поверхні, але й назви травистих суспільств. Гай, ліс — це означення вже складніших лісових суспільств, в яких є різні лісові породи. Але є типові сполучення лісових пород, чагарників, земної травистої покрівлі, які живуть разом — це вже рослинні формації.

В природі є співжиття рослин з тваринами, напр. є водяна тварина (*Hydra viridis*), яка здається зеленуватою через те, що в клітках її тіла живе рослина зоохлорель (дрібнюсенький водорост).

Певне і різноманітне гуртування є між тваринами. Є тварини, що гуртом живуть лише в формі родини, а вийшовши з неї — перебувають майже самотно, напр. вовки, лисиці, медведі, які творять родини під час задоволення потреб розмноження і годування малечі.

Однак більшість тварин живе гуртами, які бувають тимчасові або постійні, а з погляду на форму звязку бувають або суспільства (осібняки тілом не зростаються) або колонії, коли осібняки зростаються тілом.

Погляньмо на тваринні суспільства.

Вони бувають: тимчасові — напр. сарана, коли перелітає, то великими масами разом. При переселенні разом великими масами мандрують пацюки, мишва, вивірки (білочки), сарни, олені. Гуртами плавають морські кити. Шпаки табунами збираються біля овець. Вовки і дикі собаки гуртами полюють на поживу.

Під час нересту (відкладання кашки) плаває табунами риба: оселедці, в'юни, лососі і інші. Всі подібні суспільства є тимчасові; постійно соціальний інстинкт (вроджена потреба жити спільно) не виявляється, осібняки сполучаються тимчасово для розмноження (отже — це своєрідна »родина«) або для полювання (сполучує по-

треба живлення). Де-які учені називають такі сполучення «механічними», «масами», але це показує, що вони не розуміють, що таке суспільство. Коли діє хоч один інстинкт (вроженна потреба, чи здібність), то осібняки сполучуються і творять гурти не механічно: це вже суспільства, хоч і не такі складні, як людські. Тимчасові суспільства є також суспільства. Ми далі побачимо, що й людські гурти бувають, як тимчасові, так і постійні.

П о с т і й н і тваринні суспільства різноманітні, залежно від породи. В постійних суспільствах помічається вже поділ праці, цеб-то одна частина осібняків виконує одну працю або відбуток (функцію), друга — другу, третя — ще іншу і. т.д. У бджіл, ос, мурашок, термитів дуже складна організація, великий розподіл праці так що він витворює зміни анатомічні (тіло інакше збудовано, з одмінами). Коли в однієї породи тварин є осібняки з різною будовою тіла, то таке явище зветься в природничій науці поліморфізмом, як, напр, у бджіл є матка, робітники, трутні. Дуже розвинений поліморфізм у мурашок: у де-яких пород їх поділ на різноформні істоти сягає до 8 форм, а напр. самі лише «робітники» діляться на нормальних, великих, дрібних робітників, салдатів, медоносів, придверників, няньок, мамок і ин.!

У тварин ця «різноформність» йде в парі зі зміною будови тіла (анатомічні одміни), напр. трутні нічого не роблять, а лише заплodнюють матку, тоді як бджілки — «робітники» не мають поголівних органів.

У людей такої різноформности немає: хоч є різниці, але анатомічно люде однакові. Невеликі зміни витворюються у людей під впливом професій, але вони не змінюють анатомічної будови людини. Зате у людей великі різниці психологічні в залежности від професії.

Колонії найбільше трапляються у низчих тварин (безхребетників), які розмножуються без ячок (ан-овулярно). Колонії бувають прості — коли всі осібняки зростаються однаково, через те кожна частина колонії подібна до другої (поліпі), і складні — коли є поділ праці, певний поліморфізм, напр. сіфонофори. Відомі медузи, що плавають в морських водах, то є поліпі, що одірвалися від своїх колоній і плавають вільно.

Це такі гуртування бувають в суспільствах однієї породи.

Але є ще цікаві відносини по-між породами. Головні форми цих відносин:

1. мутуалізм — взаємно корисні відносини, напр. між тваринами і рослинами (напр. між бджолами і квітками: квіти дають мед, а бджоли їх обсипають цвіточним пилом і через те запліднюють) або між тваринами і тваринами (напр. відносини між актинією і раком-самотником, між мурашкою і тлями, між людьми і присвоєними тваринами);

2. коменсалізм — це тоді, коли одна сторона дає другій помешкання і страву, а друга не дає натомість нічого, але й не шкодить;

3. паразитизм — це живлення одних істот коштом тіла других — отже шкідливе співжиття. Паразити є зовнішні і внутрішні, а також постійні і тимчасові.

Ми не будемо докладно розповідати про тваринні суспільства, бо наша увага скупчена біля людського суспільства, але ми мусіли кинути погляд в царство тварин, між якими людина є тільки найвищою породою через свої здібности, надані природою. Свідома організація свого життя — ось що одріжняє людину від інших тварин, що живуть лише інстинктами (несвідомими, вродженими стремліннями). Але ж не все робить людина свідомо!

Коли ми бачимо, як журавлі летять ключами під проводом найдосвіднішого або коли спочивають десь і ставлять вартових, і коли вся подібна діяльність у тварин є несвідома (напр. будівельні праці бобрів робляться несвідомо), то чи нема і в людини таких несвідомих, вроджених доцільних вчинків? Є і чимало. Як побачимо пізніше, певна частина гуртування і в людей відбувається несвідомо. Людина обдарована соціальним інстинктом, який виявляється в незвичайно складних формах відносин.

Розвинена нервова система і великий мозок, як складний механізм, що регулює поведінку людей в світі — це стало основою різноманітної діяльності людини і її суспільної організації.

IV. Засадничі форми людського гуртування.

1. Дійсні скупини та числові і фіктивні групи.

Людські осібняки, що мають однакову спільну поведінку, творять гурт або скупину. Найменший гурт людський — двоє людей або пара. Скупина є зв'язок

між людьми. Коли люди нічим не зв'язані між собою, не виявляють акцій та впливів і не відповідають реакціями, то вони тоді не творять жадної скупини, а лише просте число одиниць. Щоб зрозуміти суспільне життя, нам треба навчитись одріжняти скупини дійсні (реальні) від не дійсних. Дійсна або реальна скупина — це сполучення людських одиниць, зв'язаних взаємочинністю. Напр., партія, кооператив, просвітне чи спортове товариство, професійна спілка і т.д. Але коли ми читаємо в статистичних книжках про »групу« дітей не старших 1 року, то це лише просте число одиниць людей, які нічим між собою не зв'язані. Так само є, коли нам кажуть, що в Полтавщині є стільки-то калік, інвалідів, або блондинів чи чорних, або коли обраховують »групи« самогубців, хворих і тп. У нас не одріжняють чомусь поняття »групи« від »скупини« і кажуть, напр., »партійна група«, »політична група« замість скупина.

Буває ще й таке в розмовах, що люде говорять про такі ніби то скупини, як рай, анголи, арханголи, святі, чорти, мавки, русалки, домові, водяні, потерчата і тп., начеб то це гурти якихось істот, що разом живуть, щось разом роблять і тп. Ніхто їх не бачив ніколи і ніде, то розмови про їх є вигадки або фікції. Такі »скупини« є фіктивні.

Отже треба нам одріжняти :

а. скупини дійсні (або реальні), в яких є люде, що взаємодіють ;

б. групи числові, в яких є живі люде, але вони не взаємодіють ;

в. групи фіктивні, в яких нема ані дійсних істот, ані їх дій.

Науково мислити про суспільне життя можна лише при умові, коли ми мислимо про дійсні скупини людей, зв'язаних взаємочинністю.

Коли, напр., соціялісти чи комуністи малюють перед нами будуче суспільство, якого ще не було і нема, то вони думають не завжди науково: чи вони бачили таке суспільство, якого ще нема? Не бачили. Отже, коли вони нам не доведуть науковими доказами свого твердження, то їх думання є наповнене фіктивними групами. Як і думання якогось проповідника, попа чи поета, що орудують фікціями.

2. Організовані скупини і неорганізовані гурти.

Погляньмо на сотню жовнів, що муштруються на пляцу. Кожній осібняк рухається, як інші, в «порядку». Ця людська скупина є організована тому, що поведінка кожного осібняка припасована до поведінки всіх. Щоб таке припасування було в скупині можливе, то треба двох річей: а) щоб скупина була поділена на дві частини — керуючу і підлеглу і б) щоб обов'язки були розділені відповідно інтересам скупини.

Кажучи инакше: організована скупина має керуючий осередок і розподіл обов'язків (функцій).

Коли жовніри підуть всі купатись в річку: купаються разом, кричать, бігають, словом — взаємодіють, але нема жадного керуючого осередку, не розділені обов'язки, кожний робить, що хоче. Це вже буде маса, гурт (неорганізована скупина). Отже одріжняємо гурти (неорганізовані) і скупини (організовані), а тому й єднання між людьми буде або просте, стихійне гуртування або організоване скупчування.

Для неорганізованих мас маємо різні назви: гурт, юрба, стовпище або просто маса. Для організованих скупин є також чимало назв, які пізнаємо згодом.

3. Скупини одкриті, закриті і проміжні.

Коли говоримо про скупини, то мусимо одріжняти ще певний характер їх організації: коли людина може легко, на своє бажання входити в склад скупини і по своїй волі з неї виходити, то ця скупина називається одкритою (напр. партія) і навпаки: всі скупини, в якій людина опиняється не по своїй волі і не може ніколи з неї вийти, називаються закритими (напр. раса, поголів'я, вік, каста), всі інші скупини є проміжні, напр. людина родиться мимо своєї волі в родині, мимо своєї волі стає членом держави, иноді й церкви, але може вийти з родини, з держави, з членів церкви і перейти в інші подібні скупини або й залишитися по-за родинною (самотником), по-за державою (емігрантом), по-за церквою (безвірником). Проміжні скупини ближче або до закритих, або до відкритих.

4. Скупини і гурти прості та складні.

Ще треба одріжняти скупини і гурти прості й складні. Тут грає ролю кількість (число) прикмет (цілей, інтересів, властивостей, ознак), якими означається

скупина чи гурт. Приклади: в партії людей єднає одна мета — політична влада, в професійній спілці — одна професія, в церкві — одна віра, в земляцтві — походження з однієї місцевости, в державі — належність до однієї державної організації і т.д. Отже всі скупини, в яких людей єднає лише одна якась ознака, називаються простими або однолінійними. Люде гуртуються чи скупчуються, загалом звязуються лише одним звязком, а скупину чи гурт якраз можна одрізнити по цій одній ознаці. Такі скупини і гурти є прості, але в дійсности, в практиці вони рідко бувають: частіше звязки бувають складні, цеб-то людей в'яжуть в одну скупину не один, але два чи більше звязків. Наприклад: Українська селянська спілка — це скупина з подвійним звязком: мовним (українська мова) і професійним (сільське господарство). Другий приклад: Союз жінок українок з вищою освітою — це потрійний звязок (українська мова+стать (поголів'я)+рівень освіти). Коли ж візьмемо таке товариство: Союз православних жінск-українок з вищою освітою, то це вже по-четвірний звязок (стать (поголів'я)+мова+релігія+освіта). Є скупини з п'ятьма і більше прикметами. Що більше цих прикмет, тим більша солідарність скупини і тим менше її число. Це зрозуміло: коли б ми взяли скупину поголівну — всіх жінок, то це величезна скупина, половина цілої людськості! Додавши назву «українки» (укр. мова) зразу обмежуємо скупину до якихось 20 мільонів; додавши назву «православних», обмежуємо ще значно, до якихось 15 мільонів; додавши «з вищою освітою» обмежуємо до кількох тисяч, а додавши «в межах Польщі», одержуємо ніщо інше, як невеличке товариство в Галичині, або на Волині.

Коли-б ми обчислили в якомусь місті скупини і гурти, прості і складні, то ми-б побачили, яку вони силу мають, яка культурність цього населення і чого воно варте з політичного боку. Учений політик завжди робить таке обчислювання, щоб зрозуміти, як треба повести політику.

Але про це пізніше, тепер же скажемо, що складні скупини і гурти по українському називаються верстви. Такі сполучення, як касти, національності і суспільні класи є складні скупини або верстви. Ми це згодом перевіримо і побачимо, чим вони одріжняються.

5. Розшарування скупини.

Від верстов, яко складних скупин, рішучо треба одріжняти суспільні шари. У нас »верствами« на жаль називають якусь неясну масу людей, що швидко підходить під поняття суспільної кляси або професії. Як ми бачили, верствами науково називаються всі складні сполучення (або кумулятивні сполучення). Каста, нація і кляс — це є лише своєрідні верстви, окремі типи верстов, а не всі верстви.

Але візьмімо, наприклад, просту чи складну якусь скупину та погляньмо, як вона збудована. Наприклад, партія. Її будується так: на чолі партії стоять вищі керуючі органи — центральний комітет, секретаріят, різні бюро, комісії (редакційна, контрольна, фінансова, культурно-просвітна і ин.). Це так званий керуючий шар. Під ним різні краєві, повітові, районні комітети з їх органами — це буде шар підлегло-керуючий; під ним шар підлеглий — рядове членство. Під ним ще один шар — прихильників. Ось так ми нарахували в партії аж 4 шари, а коли-б повели аналізу (розбір) далі, то відкрили б ще якісь прошарки.

Кожна організована скупина (проста чи складна) в суспільстві розкладається сама в собі на шари, цеб-то частини, ніби положені одна над другою. Що нижчий шар, то меншу свободу руху мають його члени.

Неорганізовані гурти (маси, юрби, стовпища) шарів не мають, бо у їх нема керуючих осередків і розподілу обов'язків.

Часто в літературі роблять штучне означення верстов: візьмуть керуючі шари всіх важніших скупин і кажуть »керуюча верства«. В такому розумінні вживають поняття »верстви« теперішні українські публіцисти і політики, безбожно плутаючи що-разу поняття: то вони говорять про селянську верству, то селянський шар, то керуючу і підлеглу верству. Ось тому нам треба установити ясність: шар — то є частина однієї скупини, керуюча, підлегла чи проміжня частина тієї самої скупини. Тоді як верства є складна скупина взагалі, а суспільна кляса чи нація — це своєрідні типи складних скупин чи верстов.

6. Становище осібняка в гуртах і скупинах.

Пригадаймо гурт (юрбу, масу, стовпище). Він не організований. Тут кожний осібняк сам керує собою,

робить, що хоче, без пляну і порядку, і безпосередно здійснює ту мету, на яку дивиться весь гурт. При цім витрачається багато снаги і труду, але наслідки бувають нікчемні або й ніякі. Гурт чи юрбу легко розбити, зруйнувати, знищити, або вона й сама зникає, як лише охолоне те почуття, що зібрало юрбу. Осібняк в юрбі живе напружено, але сила марно вибухає в повітря.

Інакше становище осібняка в скупині. Скупина є організована, а тому відношення осібняка до мети є таке: мету означають члени скупини, а шляхи і засоби — керуючий осередок. При виконанні завдань член скупини підпорядковується прововоді, виконує не всю, але якусь лише частину праці, тому практичний його власний досвід менший, ніж досвід всієї скупини. Чергова зміна керуючого осередку поширює досвід скупини. Розбити чи зруйнувати скупину не так легко, як юрбу, іноді скупини тримаються незвичайно довго. Скупина організована на засаді рівності. Це є демократія. З погляду інтересів осібняка скупина є найліпшою формою його виховання. Характерною рисою демократії є залежність членів скупини від керуючого шару, котрий в свою чергу залежить від волі скупини, яка установлює мету.

Цілком инший характер мають такі суспільні організації, в яких обмін місцями між членами керуючого і підлеглого шару до крайности утруднений або й просто неможливий.

В науці їм дано назву примусові колективи. Напр. держава, церква, військо. В цих колективах осібняк зовсім не приймає участі в означуванні мети колективу ані шляхів і засобів її досягнення. Мету означає сам керуючий шар і приневолює мнмих членів колектива здійснювати її по планах керовників. Осібняк в цих колективах є не член, а підданий. Досвід колективу купчиться в керуючому шарі, тому завжди утворюється різниця в свідомости учасників такого колективу.

»Членом« держави, церкви, війська осібняк стає в подавляючій більшості випадків не по своїй волі. Державну, церковну, військову мету і шляхи до неї означають не »піддані«, а керовники. Такі колективи живуть в режимі диктатури керуючого шару.

Порівняймо: в юрбі і мету і засоби означає осібняк, він її здійснює і має повний досвід;

в скупині — мету означає спільно керуючий і підлеглий шар, а шляхи і засоби — керуючий

шар; досвід члена менший, ніж досвід цілої скупини, але це покривається обміном досвіду; в примусовому колективі і мету і шляхи до неї означає лише керуючий шар, а тому фатально виникає різниця досвіду і утворення різних культурних типів.

Коли в юрбі повне панування осібняка над метою і засобами, тоді організація є неможлива, а тому солідарність і звязок між членами юрби дуже слабкий і короткочасовий.

Примусовий колектив є протилежністю юрби: тут є панування чужої мети і засобів над підлеглими членами колективу, які самі обертаються в знаряддя, в засіб в руках керуючого шару, які просто позбавляються змоги ставити собі якусь мету.

З погляду добра для особи людської ці обидві форми (стихійного гуртування і поневолення особи) є несприятливі для особи: в першій нема планомірного суспільного виховання особи, а в другій є калічення психики осібняка, який підготовлюється, як одностороння істота, з пониженою здібністю до життя.

Для добра особи є найбільш сприятлива третя форма — демократична скупина, в якій усовуються хиби обох інших і на перше місце ставляться інтереси найбільшого добра всіх членів скупини разом і кожного зокрема.

Яку вагу в науці і житті мають вищепредставлені засадничі форми гуртування і скупчування людей? Вага це велика: коли науково пізнати ці форми, то вони дають нам можливість зробити розбір (аналізу) суспільного життя, пізнати складність людських відносин, а коли ми це пізнаємо, то зможемо свідомо керувати суспільством. Все, що людина пізнає — вона опановує і стає активною. Незнання-ж людину параліжує, віддає до розпорядимости інших. Треба добре зрозуміти засадничі форми гуртування і скупчування людей, щоб розуміти, що навколо нас робиться.

Те, про що тепер пишемо, українській науці і літературі поки-що невідоме. Це є показчиком, як низько стоїть свідомість тих людей у нас, що силкуються прохатись до «проводу» і називають себе інтелігентами.

Пізнавши засадничі форми гуртування і скупчування людей, підемо далі і пильніше приглянемося до простих і складних скупин, а нарешті до їх вищих сполучень.

V. Просте гуртування і скупчування людей.

Простими гуртами і скупинами ми назвали такий зв'язок між людьми, який означається якоюсь однією лінією зв'язку (однією прикметою). Які-ж ми знаємо однолінійні зв'язки в сучасному цивілізованому і культурному суспільстві?

Це будуть передовсім такі суспільні явища:

I. Породи:

1. Раса — одріжняються раси за фізично-анатомичними прикметами людей: ріжний колір шкіри (біла, жовта, червонаста, чорна), ріжне волосся, будова черепа, розріз очей, форма носа і ин. Звідки взялися раси — наука ще не знає. Люди, що належуть до ріжних рас, почувають до себе (будучи на низчих щаблях розвитку) неприхильність, не мішають крові, часто ворогують. Сучасна Америка є полем бою ріжних рас (білої, чорної, жовтої). У Європі характер расової неприхильности помічається у відносинах до жидів («антисемітизм»). На вищих щаблях розвитку расова несимпатія иноді перемагається, чому стає можлива шлюбна мішанина. Такі «під-раси», як креоли (мішанина іспанців з індіями у південній Америці), мулати (мішанина білих з муринами) і ріжні метиси виникли від змішування рас.

Доки існуюватимуть раси, доти буде расовий антагонізм (змагання) між людьми.

Раса є гурт закритий і неорганізований.

2. Поголів'я (стать) — при боротьбі чоловіків і жінок виникають скупини організовані, але вони маленькі. Це гурти загалом закриті і неорганізовані.

3. Вікові гурти — люди одного віку мають нахил гуртуватися солідарно. Кожний віковий гурт поступово переходить (з бігом часу) в другий аж до старости і смерти. У нас на Україні ще недавно були цікаві парубоцькі і дівоцькі скупини, які в нашій літературі мають неправильну назву «громад».

Вікові гурти є закриті і неорганізовані.

4. Родина, рід і племено. Ці скупини є солідарні, проміжні і організовані. Родина грає величезну роль в житті: хоч ця скупина дуже мала, але разом з тим дуже поширена. Від типу родини залежить виховання дітей і загальний характер суспільства.

Рід є сполучення кількох родин, а племено — сполучення кількох родів. Родова і племенна організація тепер є лише у примітивних дикунів (азіяцьких, африканських, австралійських і американських автохтонів).

II. Гуртування:

1. Мовне (лінгвістичне): люде, що розмовляють однією мовою, солідарізуються про сутичках з іншими мовними гуртуваннями. В сполученні мовних з територіяльними і державними гуртуваннями витворюється верства (складна скупина), що називається нацією. (Про це далі).

Мовні гурти неорганізовані і проміжні, близькі до закритих. Грають незвичайно важну роль в суспільстві. Натуральна основа для утворення суспільства.

2. Земляцтва — гурти, що виникають в наслідок різних територіяльних умов (при стихійних нещастях, при розподілі господарських вигод, напр. при будові залізниць, шкіл, фабрик, адміністративних осередків і тп. завжди утворюються територіяльні гурти або земляцтва, що змагаються між собою і дуже солідарні в утробі себе).

Це гурти — значить неорганізовані і проміжні (близькі до відкритих).

3. Маєткові гуртування: бідні, заможні, багатирі — хто не знає цих гуртів? Вони неорганізовані, майже закриті, в утробі солідарні, поміж собою перебувають в постійній боротьбі. Їхньою боротьбою наповнене суспільне життя.

4. Ріжноправні гурти, що одріжняються ріжним рівнем прав: від безправних до привілейованих. Як і попередня категорія — перебувають у безупинній боротьбі між собою, солідарні в утробі себе. Їхня боротьба наповнює життя. В більшости неорганізовані і майже закриті. Бурхлива зміна цих гуртувань відбувається під час революцій.

III. Спілки і товариства: вони є свідомим втвором людей.

1. Релігійні спілки — вони організовані і одкриті. Грають велику роль в житті. Як церкви — належать до типу примусових колективів. Керуючий шар ві-

дірваний від підлеглого. Як секти — належуть до демократичних скупин.

2. Професійні спілки — організовані, проміжні, близькі до закритих. Внутрі солідарні. Грають дуже важну роль. При сполученні мовної, правової, маєткової, іноді релігійної ознак витворюється к а с т а (сучасні каста в Індії є складні верстви).

3. Парти́йні товариства — організовані, відкриті скупини.

4. Господарські, наукові, мистецькі і всякі (спортові, добродійні, розважні, пропагандійні, інформаційні і т.д.) товариства. Організовані і відкриті. З їх особливо велику роль в історії суспільства грають господарські, наукові і мистецькі товариства (ліги, братства і т.п.).

Породи, гурти, спілки і товариства — це основні форми простих людських об'єднань. Породи — означені природою, гурти — стихійні або випадкові сполучення, спілки і товариства — організовані свідомо з певною метою, во ім'я певних інтересів. Зв'язок по одній лінії рідко виявляється, в більшості ж виступають складні сполучення — верстви.

VI. Верстви.

Що воно таке верства — ми пояснили раніш, а тепер скажемо, які є головні верстви в сучасному європейському суспільстві. Коли ми поглянемо на таблицю, де списано назви простих ліній гуртування, то зможемо собі уявити, скільки може бути утворено з їх складних ліній гуртування. Їх буде безліч! Наприклад: хай згуртуються кілька людей по двох лініях: мова і професія, то й вийде подвійна верства (українці+селяне-хлібороби). Скажимо, що таке Українська Селянська Спілка? Подвійно-складна верства, в якій об'єднані селяне, що говорять українською мовою. Коли-б було сказано, що УССпілка єднає лише бідних селян, то тоді це була-б уже потрібно-складна верства (українська мова+хліборобська професія+немаєтність). Що більше ліній зв'язку, то верства більш міцна і солідарна.

Значить, перше, що ми повинні в'яснити, коли досліджуємо якусь суспільну верству, — це число ліній зв'язку, а друге — характер зв'язку, цеб-то які саме лінії зв'язку зведені в даній верстві. Приклади: Т-во

українських інвалідів (зв'язує мова+каліцтво з війни), Т-во свят. Миколая (релігія+добročинність), Т-во українських пролетарських письменників (мова+письменська професія+клясова приналежність), Т-во українських спортсів-середнешкільників (мова+розвага+вік), а коли такі товариства діляться на хлоп'ячі і дівочі, то це будуть верстви такого складу: мова+розвага+вік+поголов'я.

Тепер ви розумієте, що то значить характер складу верстви. Дослідивши, що таке нація, ми бачимо, що це складна скупина (верства), в якій панують три лінії зв'язку: мова+захист території+державність. Українці, як члени своєї нації, є солідарні і виступають однаково в захист мови, території і державности. Без різниці »світоглядів«, ми хочемо видокремитись в державну свою організацію, захистити землю, на якій сидить українська мовна скупина. При сутичках з чужими мовними, територіяльними і державними скупинами, (що виступають, як одна верства!), ми виступаємо, як одна солідарна верства, характер котрої полягає в сполученні трьох ліній зв'язку: мова+територіяльність (земляцтво)+державність.

Коли-ж розберемо соціальний склад такої верстви, що загально називається »суспільною клясою«, то бачимо, що тут люде зв'язані по лінії професії+обсягу прав+рівня заможности. Скажім до прикладу — селянство: професія — хліборобство, обсяг прав — обмежений, заможність — мізерна (бідні). Робітництво: професія+обмежений правний стан+бідність. Робітництво одріжняється від селянства характером професії, станом свідомости, але не в цім вага, а в тім, що суспільні кляси є потрійно-складні верстви! Кляса поміщиків: професія (користування земельною рентою)+обсяг прав (привілейовані)+маєтність (заможні або й багатирі). Капіталісти: професія (здобувати надвартість з чужої праці)+обсяг прав (привілейовані)+маєтність (заможність і багатирі).

Характер соціального складу такої верстви, як нація (мова+земляцтво+державність чи стремління до неї) є один, а характер соціального складу суспільної кляси цілком инший (професія+обсяг прав+маєтність). Такий соціальний характер націй і клясів по цілому світі. Але в кожній країні кляса може прийняти ще одну лінію зв'язку — мову, тоді це буде верства такого складу: професія+обсяг прав+маєтність+мова (українська буржуазія, польська буржуазія і т.д.) Коли верства ця

має три лінії звязку, то кляса виступає солідарно без огляду на свою мову (напр. в Чехословаччині чеські і німецькі аграрники-поміщики), але як втрутиться мова, тоді кляса розривається — з неї вже виступають дві ворожі національно-клясові верстви.

Але припустім українські поміщики посварились за релігію, тоді »кляса українських поміщиків« розломиться на дві таких верстви :

1. поміщики+правнопривілейовані+заможні+православні.

2. поміщики+правнопривілейовані+заможні+уніяти.

Це значить, що чиста соціяльна кляса (потрійно-складна верства) обернулась в нову верству з 4-ма лініями звязку.

Так само може бути і з пролетаріатом. Звичайно, це потрійно-складна верства, але коли пролетарська верства поділиться мовою, то верства виступає вже 4-ма лініями звязку. Пролетаріат, коли бореться з своєю буржуазією, то діє, як потрійно-складна верства (клас), а коли з чужою буржуазією чи чужим пролетаріатом, то виступає, як почетвірньо-складна верства. Так в живому житті що-дня змінюється склад верств, що-дня прості скупини обертаються в складні, складні — розпадаються або переминають свій соціяльний склад.

Зрозуміти це явище неосвіченій людині тяжко, але при певній практиці людина може навчитись і легко робити соціяльний аналіз, а це значить — розуміти хід і зміст суспільних відносин, життя суспільства.

Коли далі виучуємо верстви, то побачимо, що вони так само можуть бути організовані і неорганізовані, опріч того нормальні і ненормальні (склад верств, що звичайно і постійно повторюється, є нормальний, а навпаки — ненормальний), потім типові для нашого часу (напр. клас, нація) і не типові, нарешті — одкриті, закриті і проміжні. Само-собою зрозуміло, що верстви ще можна поділити на соціяльно-дужі (впливові) і соціяльно-слабі. Які думки вкладаємо в цей поділ верств — відомо з того, як ми розглядали прості скупини.

VII. Суспільні агрегати

(вищі складні сполучення).

1. Коли ми розглядали окремо скупини і верстви, то приходила проста думка, що і скупини і верстви мо-

жуть одночасово діяти поруч себе, зв'язані в якісь вищі цілості. Візьмімо приклади: що таке фабрика? Університет (вища школа)? Земельний обшар чи фільварок? «Населення» пароплаву? Військо? а село? містечко, місто? Край? Суспільство?

Це все накопичення зв'язаних між собою скупин і верств, або складні суспільні агрегати, що обіймають собою всю складність суспільного гуртування і скупчування людей. Вивчення агрегатів є далеко тяжче, ніж вивчення скупин і верстов, бо як захочеш вивчити населення, напр., фабрики, то зустрінеш тут майже всі скупини і верстви, які ми попереду згадували. Тут є різні скупини: расові, поголівні, вікові, родинні, мовні, державні, професійні, різномаєтні, різноправні, земляцтва, релігії, партії і тд. Причём, не лише скупини і верстви, але й соціальні шари — керуючий, керуюче-підлеглий, підлеглий з різними їх підрозділами (прошарками). Чи поглянемо на поземий (горизонтальний) поділ населення на скупини, чи на простопадний (вертикальний) поділ на шари — скрізь побачимо складну картину гуртування людей і повсякчасного перегуртування: одиниці людські ніби переливаються з одного скупчення в друге, а скупини і верстви то зв'язуються, то розв'язуються, то збиваються щільніше, то ніби розлазяться, розпускаються. Так само відбуваються зміни і в шарах: осібняки то йдуть вгору, то спускаються вниз, з шару в шар.

Про це ми будемо розповідати в окремій праці про суспільне життя чи суспільний рух, а тепер все приглядаємося лише до суспільного устрою.

2. Всі суспільні агрегати поміщаються в двох типах вищих агрегатів: село і місто.

Село і місто є передовсім земляцтва або територіяльні скупини, одмежовані одно від одного певними просторами. Але це не такі собі прості скупини, а сполучення, і скупин і верств у взаємному зв'язку, який ми називаємо соціальним (чи суспільним) агрегатом. Що-б пізнати якесь село або місто, то треба дослідити, які в нім є скупини і які верстви і навіть які є низчі агрегати.

Село здається в порівнанні з містом за простий, не складний агрегат, в якому діє переважно одна мовна і одна релігійна скупина, одначе пильний аналіз вказує значну складність сільського життя: в селі діють тепер різні мовні, релігійні, партійні, земляцькі, професійні і тд, скупини і верстви.

Місто, починаючи від малого містечка аж до державної столиці, є надзвичайно складний агрегат, в якому міститься вся різноманітність суспільного гуртування і розшарування людей. Місто різко одріжняється тим, що воно є скупченням людей, відірваних від прямого відношення до природи і залежних в своєму існуванні не від природи, а від інших людей, головню від села.

Між селом і містом відбувається поділ праці: село веде всі так звані »сельсько-господарські« заняття (хліборобство, скотарство і тд.), постачає містові харч, сировину і де-які матеріяли, а також живу робочу силу, що потрібна для міста.

Натомість місто виконує: всю публичну адміністрацію (державну, мійську, військову, церковну), організує і веде: промисел, торгівлю, фінанси, комунікацію і транспорт, науку і мистецтво.

Суспільний агрегат — село приріс до землі, а місто — відірвалося від землі і веде найвищу працю — організує культуру і поступ. Місто керує селом політично, економічно і культурно, власне панує над ним. Тому сучасне суспільне життя наповнене противенством села і міста. Вивчення відносин між селом і містом має велику вагу взагалі, особливо для українців, бо якраз зміст поневолення українського полягає у відносинах села і міста.

Між суспільними агрегатами є найцікавіші: громади, а то власне село, місто і держава.

Село є споконвічною організацією суспільного співжиття людей. Село організоване, як громада, що володіє територією і забезпечує своїх членів »місцем під сонцем«. Місто так само є громадою, володіє територією і організує задоволення потреб своїх членів. Над сельською і мійською громадою стоїть верховна громада — держава, що володіє територією і організує співжиття всіх жителів у межах державної території.

Круг обов'язків сельської, мійської і державної громад ріжний: найменший обсяг діяльності має село, безмірно більший — у міста, і найбільший — у держави. Між селом і містом існує соціяльний звязок, який утримується і охороняється державою. Як розуміти цей соціяльний звязок? Він полягає в тім, що село мусить мати відносини до міста, а місто мусить мати відносини з селом. Місто одержує від села харчі і сировину для обробки, а село має від міста всі необхідні йому предмети промислу і культури, а також науку. Між селом і

містом є поділ праці: село виробляє необхідні речі для міста, а місто — для села. Ось з цього виникають неминучі відносини, які і зветься соціяльними.

Тому що у відносинах стоїть багато сел і міст, то між ними виникають такі відносини, яких не полагодить жадне окреме село ані окреме місто. З того виникає потреба, щоб хтось полагоджував ці відносини. Якраз держава і полагоджує їх, звязуючи примусово все населення певної країни у верховну громаду. Держава організується на зразок мійської громади. Колись були за старовини такі собі міста-держави. Були вони й за середніх часів, є й тепер (місто Гданськ є держава). Коли тепер у звязку між собою стоять багато людей (хоч би взяти мовну скупину), що живуть в багатьох селах і багатьох містах то державна організація твориться ніби по-над ними і сковує їх в одну цілість — суспільство.

3. Суспільства.

Таким чином, ми бачимо, що суспільство є ніщо інше, як об'єднання гуртів, скупин, верств і агрегатів (в тім числі і громад) в одну взаємочинну цілість. Одначе була-б то велика хиба думати, що суспільство і держава ніби те саме. Держава є громадою, як місто і село: держава є вища громада, а село низча. По-між ними є велика різниця в числі і якості функцій (обовязків) і прав, але в засаді держава має подібні прикмети як у міста, а навіть і села.

Одначе діяльність і звязок людей переходить через державні кордони так само, як діяльність селян (певного села) і діяльність міщан (певного міста) переходить за межі своїх громад. Мовна скупина і релігійна звичайно не вкладаються в рямці держави. Ось українці живуть в 4-х державах, а в кожній з їх є українці і православні, і уніяти, і протестанти і ще іншої віри і безвірники.

Хіба між українцями нема звязку через кордони держав? Є. Так і всі народи. Звязок або взаємочинність між людьми установлений по всьому світі, отже суспільство є тепер світове, а суспільства державні, краєві, мійські, сільські — це є лише штучний поділ, щоб ми могли точніше уявляти собі те місце суспільної взаємочинности, про яке говоримо з кимсь. З другого боку суспільства одріжняємо якраз на основі мови: увесь людський світ розбитий на такі частини, які позвязувані кожна окремою мовою. В межах окремого мовного звязку діє окреме суспільство, що звязане свідомістю, однаковим розумінням значіння слів.

У нас є ще слово »громадянство«, яким означається та сама думка, що й »суспільство«. Але це помилка. Громадянином ми мусимо називати лише члена громади — чи сільської, чи мійської, чи державної, де вони записані, де виконують свої права і обов'язки. Ось, напр. емігрант живе в Чехословаччині, але він не є громадянином ані в селі, ані в місті, ані в цій державі, однак він є членом тутешнього суспільства, бо живе в ній, діє, входить у відносини і тд.

Суспільство — це є найвище поняття про взаємочинність між людьми. Кожна людина є членом суспільства (спільником, соціусом), входячи тимчасом у інші гурти, скупини, верстви, агрегати (і громади), які тій людині потрібні. В одні входить, а в другі не входить, або переходить з одних в другі. Може переходити з громади в громаду, з держави в державу, з партії в партію і тд., але завжди перебуває в суспільстві, цеб-то у зв'язку взаємочинності між людьми.

Неправильно у нас називають студентську спілку »громадою«, або український мовний гурт десь в чужих селищах (містах і ин.) »громадою«. Яка це громада? Хіба вона організована на зразок громади, хіба вона виконує такі функції, як громада, хіба українці входять в неї лише народившись? Ні, цього нема. Отож, через повну несвідомість люде називають одними словами те що має свою окрему назву.

Все, що ми вище сказали, зберім до купи і добре затямимо засадничі думки про суспільство:

1. Суспільством називаємо в звичайній мові все населення якоїсь країни, чи міста, чи села, чи держави, але науково суспільством є сполучення людей, зв'язаних взаємочинністю.

2. Найменше суспільство — це двоє взаємочинних людей, а найбільше суспільство — це людськість всієї землі.

3. Суспільство поділяється на: породи, гурти і спілки. Породи витворюються природою (помимо волі людей), гурти витворюються — напівсвідомо людьми, але гурти є неорганізовані скупини, нарешті — спілки витворюються свідомо людьми, спілки є організовані і поділяються на демократичні скупини і примусові колективи. Ці скупини мають різні назви — просто спілки, товариства, братства і тд.

4. Скупини бувають прості (одна лінія зв'язку) і складні (дві і більше ліній зв'язку).

5. Складні скупини називаються верствами і поділяються на двох-, трьох-, чотирьох-складні і тд., а з їх типовими для нашого часу і найважливішими є нації і суспільні класи.

6. Зі сполучення у взаємодії простих скупин і верств витворюються агрегати, які ми поділюємо на низчі (фабрика, школа, військо і тп.) і вищі — громади (село, місто, держава).

7. Сполучення гуртів, скупин, верств і агрегатів в одну взаємочинну цілість, називається суспільством.

8. Суспільство світове поділяється на суспільства національні, цеб-то на суспільства, зв'язані однією мовою.

В простороні суспільства ще діляться на державні, краєві, мійські, сільські.

9. Від слова суспільство треба одрізнити слово «громадянство», яке означає собою лише членів громад (сільської, мійської, державної). Еміграція напр. не має жадного права громадянства ні в одній громаді, але все-ж є частиною того суспільства, в якому живе.

10. Від поземого (горизонтального) розподілу людей треба одрізнити простопадний чи сторчовий (вертикальний), який нам представляється, як шари.

11. Людське суспільство одрізняється від суспільств тваринних і рослинних тим, що воно складається не лише з пород (як рослинне), не лише з пород і гуртів (як тваринне), але і з пород, і з гуртів і ще спілок, витворених метоставно і свідомо, які творять людську культуру. Породи і гурти культури не творять, а лише спілки. Чим менше де спілок, тим люде некультурніші. Дикунські суспільства ледві вище стоять над тваринними, безпосередно їх продовжують.

12. Різниця потреб і різниця властивостей осібняків (поліморфізм) є основою суспільного зріжничкування, яке виявляється в складній будові людського суспільства: сукупність всіх різниць в суспільній будові називається соціальною (чи суспільною) структурою.

Наука про соціальну структуру є предметом першої частини соціології, яку інші учені називають соціальною статикою або соціальною аналітикою.

Все, що ми сказали про будову суспільства, треба обов'язково знати, щоб зрозуміти далі, як живе суспіль-

ство, які сили і причини рухають людьми і які наслідки з тієї спільної діяльності виникають. Одначе ми де-що важне обминули при розгляді суспільної будови. Щоб читач міг заглянути глибше в нутро суспільства, то ми розглянемо докладніше громади: село, місто і державу та їх взаїмовідносини. Це нам треба зробити тому, щоб пізніше ми зрозуміли устрій того суспільства, яке живе на українських землях, і зокрема — могли зрозуміти становище українського народу. Вивчення відносин між громадами на Україні (село, місто і держава) розкриє нам таємницю: через що український народ в неволі і як він і коли зможе визволитись.

Громадознавство є наука про село, місто і державу, отже про три складних агрегати, а соціологія є ширша наука, що говорить і про громади і про всі інші суспільні явища, про чинники суспільного руху і про його витвори.

Питання до читачів.

1. Чи Ви читали що-небудь з науки про суспільство? Чи доводилось Вам зустрівати такі думки, як в цій книжечці?

2. Чи могли-б щось розповісти сусідові про те, що написано в цій книжечці?

3. Які важніці потреби має людина? Щоб з того було, коли-б у людини задавити всі потреби, окрім їжі? Щоб людина не могла пізнавати світу, розмножуватись, веселитись, молитись, співати, а жила виключно тим, що їла-б, спала-б та спорожнявала шлунок?

4. Які різниці бувають між людьми?

5. Як гуртуються рослини та тварини?

6. Які скупини дійсні (реальні), які не дійсні? Чи люде, що їдуть залізницею в одному вагоні є скупина?

7. Що таке організована скупина? Чи дівчата і хлопці на вечерницях є гурт чи скупина?

8. Чи совітська держава є закрита, чи відкрита, чи проміжня?

9. Що таке фільварок, як суспільне явище: чи це скупина, чи агрегат? Чи є двірський обшар громадою чи ні?

10. Що таке верстви? Кляси? Нації?

11. Що таке монастирь — чи це проста скупина?

12. Що таке громади?

13. Що таке суспільство?

14. Як одріжняете породи, гуртування і спілки? Що таке брацтво? Товариство? Чи є різниця між брацтвом, спілкою і товариством?

15. Чи еміграція є суспільством?

16. Чи може бути наука про те, чого ніхто ніколи не бачив?

17. Що таке «інтелігенція»: чи це реальна скупина, чи лише статистична група? Що таке базар: чи це гурт чи скупина?

18. В Америці науку про суспільство вчать у вищих, середніх і навіть низчих школах, а у нас ніде цього не вчать: які з того наслідки? Який народ культурніший?

19. Чи могли-б описати Ваше село чи місто, які в нім гурти, скупини, верстви і ин.?

З літератури про суспільство.

Українською мовою книжок про суспільство мало, хоч українці чимало досліджували суспільне життя, але більше звертали уваги або на політику або на якусь окрему сторону суспільства (чи літературу, історію, мову, право і ин.). Зате є деякі перекладні книжки. Низче подаю список книжок українською мовою або писані українцями. Цей список далеко не повний:

I. До загальної теорії суспільства :

- Проф. Др. Т. Ахеліс*: Начерк соціології. Переклад з німецького Якименка. В-во Оренштайна в Коломиї. (Це слабенька книжечка, з якої можна довідатись дуже мало) з р. 1910-го.
- Н. Бухарін*: Історичний матеріалізм. Нарис марксістської соціології. Переклад з російського. Держ. Вид. України в Харькові.
- М. Г. Вольфсон*: Нариси суспільнознавства. 1-2 част. Д.В.У. 1927 р.
- І. Гордон і М. Зотін*: Підручник суспільнознавства. Для шкіл фабрично-заводського учеництва. 1-2 ч. Харьків 1927 р.
- Ю. Делевський*: Суспільні антагонізми. Вид. Укр. Соціол. Інституту, Прага, 1928 р.
- Акад. Б. Кистяковскій*: Соціальные науки и право, 1916 р.
- Т. Осадчий*: Общественный быт. Вид. в Москві, 1903 р.
- Проф. В. Протопопов*: Вступ до вивчення рефлексології Київ, 1924 р.
- Др. Е. Халупний*: Система соціології (в нарисі). Прага, 1927 р. Вид-во Укр. Соціологічного Інституту.
- Др. М. Шаповал*: Загальна соціологія (Лекції в Укр. Робітничім Університеті). Прага, 1928-29 р. 2-ге видання 1934 р.
- його-ж*: Ляхоманія (суспільно-політичний нарис). В-во «Вільна Спілка» Прага, 1931 р.
- його-ж*: Міжнаціональне становище українського народу. Україн. Соціол. Інстит. в Празі, 1935.
- його-ж*: Soudobá ukrajinská sociologická myšlenka a práce. „Sociologická Revue“ v Brně za 1930-31-32-33-34 r. r.

2. З генетичної соціології:

- Проф. Н. И. Зибер*: Очерки первобытной человеческой культуры.
Проф. М. Грушевський: Початки громадянства (генетична соціологія). Відень, 1921 р.
Вейле: Первобутня культура.

3. Про державу і націю:

- Проф. Др В. Старосольський*: Теорія нації, Відень, 1921 р.
 його-ж: Наука про державу. 1-2 т. Подебради.
В. Левинський: Держава і народність.
 його-ж: Поневолені народи і інтернаціонал.

4. Місто й село:

- Проф. Л. Бич*: Місцева самоуправа, 1-2 т. Подебради.
Др М. Шаповал: Місто й село, Прага, 1926 р. (Укр. Соціол. Інститут).
 його-ж: Програма вивчення села і міста, Прага, 1928 р. Звіт з діяльності Укр. Інституту Громадознавства за 1926-28 р. (Іншу літературу див. в моїй »Програмі вивчення села і міста«).
М. Šaroval: Problém venkova a města. Věstník československé Akademie zemědělské v Praze 1931, č. 6-7.

5. Економіка:

- Проф. М. Туган-Барановський*: Політична економія (вид. Укр. Селоспільки)
А. Бах: Економічні нариси, 1-3 ч. Львів, 1909 р.
Проф. О. Мицюк: Історія економічних доктрин. Подебради.

6. Право:

- Проф. Др Ст. Дністрянський*: Наука права і політика, Прага, 1922 р.

7. Про релігію:

- Г. Кунов*: Про релігію (переклад з німецького) Берлін, 1920 р.

8. Суспільство України:

Проф. С. Остапенко: Демографія України, Кам'янець 1919 р.

його-ж: Енергетика.

Інж. Л. Безручко: Соціографія України (Лекції УРУ), Прага, 1927 р.

Др С. Подолінський: Ремесла і фабрики на Україні.

його-ж: Життя і здоровля людей на Україні.

А. Хоменко: Сучасне українське місто, Харків, 1925 р.

Др. М. Шаповал: Система суспільних наук і соціографія (Народознавство) Прага, Україн. Соціол. Інститут, 1932

його-ж: Соціографія України. I. Соціяльна структура України. Прага, Україн. Соціол. Інститут, 1933¹р.

Зміст:

	Стор.
I. Вступ: про науку взагалі і про суспільну науку	3
II. Суспільна людина (осібняк)	9
Потреби людини	11
Ріжниці між людьми	13
Поліморфізм людини	14
III. Гуртування в царстві рослин і тварин	16
IV. Засадничі форми людського гуртування	18
1. Дійсні скупини та числові і фіктивні групи	18
2. Організовані скупини і неорганізовані гурти	20
3. Скупини одкриті, закриті і проміжні	20
4. Скупини і гурти прості та складні	20
5. Розшарування скупини	22
6. Становище осібняка в гуртах і скупинах .	22
V. Просте гуртування і скупчування людей	25
I. Породи (Раса, поголів'я, вікові гурти, родина, рід, племено)	25
II. Гурти (Мовні, земляцькі, маєткові, різноправні)	26
III. Спілки і товариства (релігійні, професійні, партійні, господарські, наукові і ин.)	26
VI. Верстви	27
Нація і клас	28
VII. Суспільні агрегати.	29
1. Низчі агрегати	29
2. Вищі агрегати або громади: село, місто, держава	30
3. Суспільство (світове і національне)	32
Питання до читачів	36
З літератури про суспільство	37

